

De renovatie van het orgel in de Marekerk te Leiden

HET ORGEL IN de Marekerk te Leiden heeft een indrukwekkende historie. Maar al jarenlang heeft het instrument een kwakkelend bestaan geleid. Steeds meer kwalen werden hoorbaar en zichtbaar, ook het uiterlijk toonde pokdalig. Verval en achterstallig onderhoud waren hieraan af te lezen. Renovatie was dus onontkoombaar. Tegelijk geeft de aanpak unieke kansen om enkele zaken uit het verre verleden te achterhalen.

Renovatie ingeluid

Na een jarenlange intensieve voorbereiding is de renovatie in november 2008 van start gegaan. Nadat er voor de orgelkas een indrukwekkende steiger was opgesteld, konden medewerkers van Verschueren Orgelbouw Heythuysen BV op de negentiende november beginnen met het uitnemen van de pijpen. Een week later begonnen de schilders van het schildersbedrijf van Gerard Ridderhof uit Deil met het schoonmaken van de kas. Ook namen ze allerlei kleurproeven als voorbereiding van het beschilderen van de kas.

Spannende momenten voor wie in de geschiedenis van dit orgel is geïnteresseerd. Opeens komen allerlei zaken open en bloot te liggen. Het is als een archeologische opgraving waarbij je de diepere lagen van een ontwikkeling te zien krijgt. Dat geeft aanleiding tot het doen van ontdekkingen. Die zijn niet altijd wereldschokkend, maar er komen wel onverwachte details uit het verleden te voorschijn. Als adviseur orgelzaken van het college van kerkrentmeesters heb ik alles precies gevolgd. Ik heb gefotografeerd, ik heb gemeten, soms kwam er zelfs een loep aan te pas om piepkleine details te onthullen. Hier wil ik enkele van de vondsten bespreken. In de loop van dit jaar zal ik alles grootschaliger en preciezer beschrijven. Het ligt in de bedoeling om er dan een publicatie aan te wijden.

Eerst zet ik nog even de belangrijkste feiten op een rij uit de historie van het orgel in de Marekerk.

De vroegste geschiedenis in vogelvlucht

De oudste delen zijn afkomstig uit een instrument dat in de kooromgang van de Leidse Pieterskerk heeft gehangen en dat daar dagelijks werd gebruikt bij de orgelbespelingen. Uit de periode rond 1530 stammen nog enkele rijen pijpwerk van Jan van Covelens. Aan de frontpijpen valt af te lezen dat Peter Jansz. de Swart uit Utrecht aan dit orgel heeft gewerkt. In 1629 verichtte Jan Jacobsz. van Lin een ingrijpende ombouw. In de zeventiende eeuw werkten Galtus en Germer van Hagerbeer (rond 1636) en Johannes Duyschot (rond 1700) aan dit orgel.

In 1733 besloten de Leidse burgemeesters om dit kleine orgel dat niet of nauwelijks meer werd gebruikt, van de Pieterskerk naar de Marekerk te laten verhuizen. Daar was behoefte aan begeleiding van de gemeentezang. Orgelmaker Rudolph Garrels zorgde voor de integrale overplaatsing van het binnenwerk, terwijl de Leidse timmerman Jan van Warendorp een gedeeltelijk nieuwe kas vervaardigde naar tekening van stadsarchitect meester Pieter van Drogen. Net daarvoor had Garrels een orgel in de Grote Kerk te Maassluis opgeleverd. Bij het Leidse orgel oriënteerde men zich op het uiterlijk van het hoofdwerk daar.

Op de orgelgalerij kwamen het stadswapen van Leiden, een nieuwe balustrade en het vergulde jaartal MDC-CXXXIII. Bovenop de kas kwamen de vijf wapens van de toenmalige kerkmeesters. Hoewel orgels steeds meer kerkelijke instrumenten begonnen te worden, wilde de magistraat laten zien dat ze vooral ook stadszaak waren.

(Smaak)veranderingen

Al meteen na de ingebruikname bleek het binnenwerk ontoereikend om de vele zangers bij de kerkdiensten te ondersteunen. Vandaar dat Garrels een jaar later al voor een stevige uitbreiding van het aantal stemmen zorgde, zodat de klanksterkte wel voldoende was. De bekende Goudse organist Joachim Hess beoordeelde het instrument in 1773 lovend: 'In dit orgel worden uitnemende fraaje geluiden aangetroffen, en staat tefens in zulk een voor het geluid voordeelige kerk, als ik er weinig aangetroffen hebbe'.

Tot 1743 bleef het orgel in de Marekerk bij Garrels in onderhoud. Daarna werd het verricht door diverse andere orgelbouwers, zoals leden van de familie Assendelft, Hendrick Hermanus Hess, Rijk van Arkel, Caspar Weenig, Hendrik Berend Lohman, Johannes Schaaffeld en Pieter Bik.

Een merkwaardig moment uit de geschiedenis van dit orgel brak aan in 1780. Toen kwam de beroemde Ludwig König naar de Marekerk om aan het orgel te

werken. Hoewel niet precies duidelijk is wat hij heeft uitgevoerd, lijkt er op dat de kerkmeesters zichzelf graag de eer gunden om deze beroemde orgelmaker het instrument te laten aanpassen aan de smaak van de tijd. König was immers op grootse wijze in staat om een orgel te maken in de stijl van Empfindsamkeit, de expressieve variant van de galante stijl. Het lijkt er op dat König om een of andere reden geen mogelijkheden zag het orgel in de Marekerk aan te passen. Ging men daarom naar Hendrick Hess? Die verving het grootste deel van het pijpwerk door dat van eigen makelij. Het lijkt erop dat hij het instrument zo een rococoachtige klank heeft willen geven. Het is onbekend of men vond dat hij er in geslaagd was om te zorgen voor een Empfindsame klank.

Verval en restauratie

In de negentiende eeuw lieten de kerkvoogden alleen het noodzakelijkste onderhoud uitvoeren. Omdat de balgen van het orgel aan het eind van de eeuw zo lek als een mandje waren en er nauwelijks geluid uit het instrument kwam, verving de Leidse orgelmaker P.C. Bik in 1898 de spaanbalgen door een magazijnbalg (nog altijd aanwezig). Desondanks bood het orgel in de vroege twintigste eeuw een treurige aanblik; de klank was een schaduw van wat het ooit was geweest.

Bik bleef het onderhoud uitvoeren, maar kreeg niet de kans om de achteruitgang tegen te houden. Een tijdlang werd het onderhoud overgenomen door de Leidse orgelbouwer Gerrit van Leeuwen. Deze was gereformeerd en Bik was katholiek. In de tijd van de verzuiling speelden dat soort zaken een hoofdrol. Ook Van Leeuwen verdween weer van het toneel en Bik kwam terug. Hij bouwde in 1932 in de oude orgelkas volledig nieuwe windlades met een pneumatische tractuur. Ook het klankkarakter werd in een meer romantische richting omgebogen door enkele registers te vervangen.

Omdat het orgel rond 1960 opnieuw in jammerlijke staat verkeerde, is het instrument door Flentrop Orgelbouw te Zaandam in 1965-1966 gerestaureerd. Al het pijpwerk van vóór 1900 bleef bij deze restauratie ge-

handhaafd. Adviseur was dr. M.A. Vente die op grond van zijn studies van de oude orgelbouw voorstelde om de registers van het pedaal en van het hoofdwerk op een gecombineerde lade te plaatsen. Ook stelde hij voor om een borstwerk te maken, zoals dat in de zestiende eeuw ook zo zou zijn geweest. Daarnaast bleef er een bovenwerk. Het gevolg was dat er een orgelsituatie ontstond die niet was terug te voeren op een eerdere periode van het instrument. In feite is het instrument nu te typeren als een 'modern' Flentroporgel met oud pijpwerk en niet te vergeten: een fraaie oude kas die nog grotendeels uit 1733 stamt.

Onderzoek

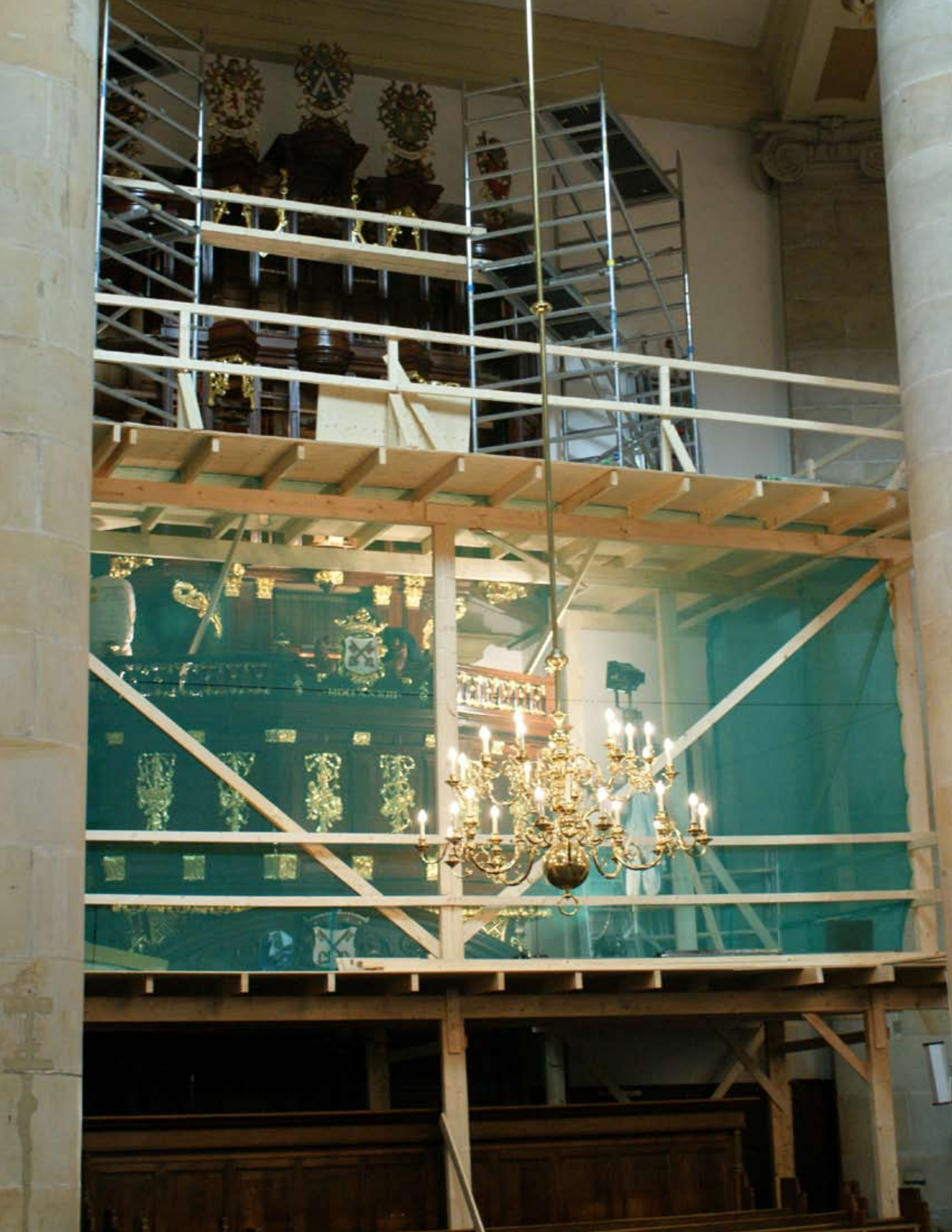
Uit het voorgaande blijkt al dat we goed geïnformeerd zijn over de historie. Het archief heeft heel wat informatie prijs gegeven. Nu alle pijpen van de lade gingen was er de gelegenheid om te zien welke geheimen de kast en het pijpwerk zouden onthullen.

De onderbouw

Uit stukken in het archief was al bekend dat twee Korinthische pilasters in de onderbouw, samen met de ornamenten en het raamwerk boven de speeltafel met het jaartal 1629 oud zouden moeten zijn. In 1733 heeft timmerman Van Warendorp daar aan beide kanten een pilaster aan toegevoegd. Nu we de achterkant konden bekijken was duidelijk dat er zoveel verschil in materiaal is dat dit vermoeden blijkt te kloppen. Overigens is nog steeds niet duidelijk waar de ornamenten onder de middentoren en de spitsen oorspronkelijk hebben gezeten. Het lijkt er op dat de onderbouw oorspronkelijk veel meer naar achteren zat, waardoor het hoofdwerk als het ware boven het hoofd van de speler uitstak.

En dan het bord met het jaartal boven de speeltafel. Waar zou dat oorspronkelijk gezeten hebben? De huidige plaats is zeker niet origineel, het wordt zelfs enigszins verborgen door de wangen. We hebben kunnen constateren dat er oorspronkelijk stukken verguld zijn geweest. Mogelijk was het verder zelfs helemaal onbeschilderd. Later is dit bord nogal lelijk met blauw

overschilderd en daarna nog weer met een roodachtige verf. Schilder Ridderhof heeft het nu in een mahonie-hout imitatie geschilderd. Daarmee heeft dit bord weer karakter gekregen. Het is eigenlijk jammer dat je er zo weinig van zult zien...

Bovenkas

Van de kas met het hoofd- en het bovenwerk was al duidelijk dat het gedeeltelijk van 1733 moet zijn geweest. Eindelijk konden we nu de achterkant van de stijlen zien (de voorkanten zijn beschilderd). En jawel hoor: bij het gedeelte van het hoofdwerk zijn de zes binnenste en opgaande stijlen van eikenhout, terwijl de ander stijlen (zoals die van het bovenwerk) van grenenhout zijn. De pedaaltorens en de aansluiting daartoe zijn volledig uit grenenhout opgetrokken. Aangezien het eikenhout (veel) ouder is dan het grenenhout, betekent dit dat nu duidelijk is dat er ook in de Pieterskerk een ronde middentoren was waarin de zeven grootste prestantpijpen stonden. Aan weerszijden waren er ook toen al spitsen met daartussen de spiegelvelden. In feite is de situatie in de breedte niet eens zo veranderd. In de hoogte was dat waarschijnlijk wel het geval, maar we konden niet bepalen in hoeverre de stijlen waren ingekort. Je mag toch verwachten dat de middentoren hoger was dan de spitsen?

En dan werd nog een vermoeden nader bevestigd. Tijdens de voorfase van de renovatie zijn er foto's opgedoken van het orgel vóór 1932. Daaruit blijkt dat de pedaaltorens niet overhoeks gedraaid waren ten opzichte van de hoofdkas, maar een kwartslag. Het pedaalveld stond dus opgesteld tegen de zijkant van de kas. De holle deuren die er nu zitten zijn uit 1932! Vanaf de steigers was goed te zien dat men alles op een wat grove manier verzaagd heeft om de torens te kunnen draaien. Kennelijk wilde orgelmaker Bik de ruimte in de orgelkas vergroten om zo de pneumatische laden te kunnen plaatsen.

Het binnenwerk

Bij het pijpenonderzoek was er vooral de bevestiging dat het eerdere onderzoek van Jan van Biezen klopte. Van Biezen had al gemeld dat het grootste deel van de pijpen afkomstig is van Hendrick Hess. Opvallend is dat Hess de verplichting had om de pijpen te maken met hetzelfde alliage als de pijpen die hij verving. Daarvan heeft hij zich niets aangetrokken. Wel zien we op bijna al zijn pijpen de sporen van het gieten op linnen. Het handschrift van de pijpenmaker lijkt enigszins op dat van Pieter Johannes Geerkens. Toch is het niet zo waarschijnlijk dat hij dit pijpwerk heeft gemaakt. Maar wie was er dan verantwoordelijk voor?

In de spiegelvelden in het front (overigens geen echte spiegelvelden, want de pijpen zijn niet aan elkaar gesoldeerd), blijken er alles bij elkaar nog tien pijpen te zijn waarop het handschrift staat van Peter Jansz. de Swart. Dat hoeft niet te betekenen dat hij de maker was. Ook bij het orgel dat nu in Abcoude is, voorzag De Swart de frontpijpen van Niehoff van tooninscripties. En dan zijn er nog pijpen van Jan van Covelens in het borstwerk en in het bovenwerk... Ook daar kwam ik enkele raadselachtige zaken tegen die nog om opheldering vragen.

Ten slotte

Al is het onderzoek nog niet afgerond, een eerste tipje van de sluier is nu opgelicht. In het najaar zullen de pijpen weer op de lades worden geplaatst en eind november zullen ze weer kunnen klinken. Dan weten we ook meer over de geschiedenis van dit orgel.

Jaap den Hertog